

An Examination of the Identity Concept and Cultural Embellishments of Door Knockers in Hamedan

Mozhgan Khakpour^{1*}, Mohammad Pashaei Hazegh²

^{1.} Assistant Professor, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Art, University of Guilan, Rasht, Iran

^{2.} Master Student of Architecture, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Art, University of Guilan, Rasht, Iran

Corresponding Author, mojgan_khakpour@yahoo.com

ARTICLE INFO ABSTRACT

IRA, 2024

VOL. 2, Issue 1, PP, 217-232

Receive Date: 20 August 2023

Revise Date: 26 January 2024

Accept Date: 27 January 2024

Publish Date: 19 September 2024

Original Article

KEYWORDS:

Door knocker; Degh-albab; Traditional houses of Hamedan; Iranian architecture

Introduction: In traditional Iranian architecture, numerous elements are responsible for both function and aesthetic refinement. One such example is the door, which serves as an interface between the interior and exterior, often conveying messages and cultural traits. Doors, as a part of the traditional architectural heritage of Iran, are full of cultural significance.

Objectives: The entrance door is one of the first architectural elements of traditional Iranian houses that addresses the onlooker. The focus of this research is on the analysis and categorization of the door knockers in Hamedan, particularly in the historic areas of the city. The purpose of this study is to investigate the function of these knockers and to explore the hidden cultural meanings within their forms and decorations.

Research Methodology: The theoretical framework of the research is based on typology. The study explores different aspects of phenomena from a typological perspective. The method involved using typology as a tool to understand the cultural significance of knockers. First, typological criteria were established, then knockers from the historic houses of Hamedan were documented through library research, historical studies, and fieldwork observations. Despite the limited number of knockers remaining, detailed documentation and controlled field observations were carried out. The analysis is primarily based on an inductive reasoning approach.

Results: The knockers installed on the wooden doors of houses are a carefully shaped and decorated metal piece used to inform the homeowner of the presence of a stranger or familiar person behind the door. The knocker, also referred to as “Degh-albab,” was influenced by Islamic culture and the observance of modesty, based on maintaining sexual boundaries, and was made separately for men and women. This element was not only decorated according to the formal gender symbols of men and women, but the sound produced by striking the knocker also had a low or high tone corresponding to each gender. As a social convention, each knocker conveyed characteristics of the person standing behind the door. In this way, the door knocker organized cultural behavior concerning the presence of a stranger. In the traditional architecture of Hamedan, maintaining boundaries was considered a cultural necessity. In fact, based on the perception of traditional living, the door, which is regarded as an element defining the inner sanctity of the home, is adorned with another element. By relying on the sound of the knocker to pass through the door, the inner privacy of the home became more concealed, adding another layer to maintaining boundaries. Additionally, other topics of the article explore the craftsmen who created these elements and the location of the male, female, and “stranger’s” knockers. The results of this research showed that carpenters and craftsmen from Hamedan, alongside metalworkers from Esfahan, played a role in creating the form and decorations of the knockers. The size of the knockers, based on the shape of the human hand and related

Cite this article:

Khakpour, M., & Pashaei Hazegh, M. (2024). An Examination of the Identity Concept and Cultural Embellishments of Door Knockers in Hamedan. *Interdisciplinary Researches of Art*, 2(1), 217-232. doi: 10.22124/ira.2024.25310.1009



to hand size, did not vary much. According to field studies, the knockers installed on the right side were generally shaped like a lion's head, a clenched fist, or forms symbolizing power and were heavier and more solid compared to those on the left side, producing a deeper sound. However, the knockers on the left side were delicate with forms inspired by a gentle nature, such as angels or a delicate woman's hand, and when struck, they produced a high-pitched sound, notifying the household of the presence of a woman or a familiar person behind the door. The position of the knockers was at eye level and close to the middle arm of the two wings of the door.

In the city's historical background, knockers were decorated and adorned in various forms. Ring-shaped knockers were made in different shapes, such as hearts, Toranj (a type of geometric pattern), horseshoes, and apples, and were attached to the door by a ring called "Shuleh." Sometimes, where the Shuleh passed through, two floral arabesques, a dragon's mouth, or two symmetrical birds were crafted to enhance its beauty. Men's knockers were often much simpler, sometimes resembling a rectangular cuboid, decorated with engraved intersecting or parallel lines. In examining the decorations of the knockers studied, the Toranj pattern, pomegranate, and sun motifs were repeatedly used in the decoration of Shuleh. For the decoration of women's knockers (referred to as "Alkeh"), diagonal and parallel lines were engraved on the ring, and some of the knockers were in the shape of pomegranates and Toranj, with some being placed as an inverted Toranj on the Shuleh. However, in all cases, the hollow circular shape was the common form of women's knockers.

With technological advancements, the type of doors has changed, and not only gender but also the identity of the person behind the door is now known to the homeowner. Functionally, there is no longer a need for the knocker to determine whether the person behind the door is a family member or not. However, despite this, many newly constructed houses still have knockers installed, reflecting the continued mental significance of this element. In recent decades, the gender-preserving function of knockers has become irrelevant, with emphasis only on their decorative role. During the Pahlavi era, in some cases, knockers installed on doors were reduced to the simplest form, solely for informing the household of someone's presence behind the door, but mostly, the doors and knockers were made in pairs.

License

This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)



Copyright © Authors

بررسی مفهوم هویتی و آرایه‌های فرهنگی کوبه‌های دره‌های همدان

مژگان خاکپور^{۱*}، محمد پاشایی حاذق^۲

۱. استادیار گروه معماری، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه گیلان، رشت، ایران

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد معماری، گروه معماری، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه گیلان، رشت، ایران

* نویسنده مسئول: mojgan_khakpour@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>پژوهش‌های میان‌رشته‌ای هنر، ۱۴۰۳، دوره ۲، شماره ۱، صفحات ۲۱۷-۲۳۲</p> <p>تاریخ دریافت: ۲۹ مرداد ۱۴۰۲</p> <p>تاریخ بازنگری: ۰۶ بهمن ۱۴۰۲</p> <p>تاریخ پذیرش: ۰۷ بهمن ۱۴۰۲</p> <p>تاریخ انتشار: ۲۹ شهریور ۱۴۰۳</p>	<p>در تاریخ هنر اسلامی، هنرمندان همواره مضامین دینی، عرفانی و ادبی را دست‌مایه خلق آثار ارزشمند خود قرار داده‌اند. مصورسازی واقعه شگفت‌انگیز معراج پیامبر (ص) از جمله این موضوعات است. آثار موجود با موضوع معراج باتوجه به ویژگی‌های سبکی مختلف و به تأثیر از شرایط فکری زمانه، از نظر شیوه و اجرای کار شباهت‌ها و تفاوت‌هایی دارد. نگاره‌های معراج پیامبر (ص)، در خمسه نظامی دوره صفوی و چهار دیوارنگاره بقاع گیلان دوره قاجار، از جمله این آثار بوده است. شناخت عمیق از نگاره‌های معراج و کشف روابط میان عناصر دو متن تصویری و دامنه تأثیرات نگاره معراج خمسه نظامی بر دیوارنگاره‌های بقاع گیلان از اهداف اصلی این پژوهش است. این پژوهش در صدد پاسخ به این پرسش‌هاست: ۱- نگاره‌های معراج در خمسه نظامی اثر سلطان محمد و دیوارنگاره‌های بقاع گیلان، از لحاظ عناصر تصویری و ساختاری چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی با یکدیگر دارند؟ ۲- از دیدگاه بیش‌متنیت ژرار ژنت، نگاره معراج خمسه نظامی تا چه اندازه در دیوارنگاره‌های بقاع گیلان تأثیرگذار بوده است؟ این پژوهش با رویکرد نظریه بیش‌متنیت ژرار ژنت، دارای ماهیت توصیفی-تحلیلی بوده، روش گردآوری مطالب به صورت کتابخانه‌ای انجام شده و تجزیه و تحلیل به صورت کیفی است. از نتایج این پژوهش چنین بر می‌آید، هنرمند نقاش بقاع ضمن برگرفتنی و تأثیرپذیری ویژگی‌های تصویری، مفاهیم و مضامین برخی جریان‌های هنری گذشته با همزمان و موازی توانسته ترکیبی بدیع از یک سبک ممتاز مردمی را پدید آورد. همچنین، در معراج سلطان محمد و دیوارنگاره‌ها، با وجود آنکه هر دو نگاره از لحاظ موضوع و محتوا دارای معنایی مشابه بوده، اما کاربست عناصر تصویری و تمهیدات تجسمی با توجه به زمینه و بستر ایجادشده، یکسان و یک‌شکل نیست و هر دو اثر تصویری، شیوه متفاوتی از روایت و کیفیت هنری را نشان می‌دهد.</p>

ارجاع به این مقاله: خاکپور، مژگان و پاشایی حاذق، محمد. (۱۴۰۳). بررسی مفهوم هویتی و آرایه‌های فرهنگی کوبه‌های دره‌های

همدان. پژوهش‌های میان‌رشته‌ای هنر، ۲(۱)، ۲۱۷-۲۳۲. doi: 10.22124/ira.2024.25310.1009

مقدمه

اجزای معماری در طول زمان، نقش‌های متعدد کارکردی و زینتی را پذیرفته‌اند. برخی از عناصر معماری، به موازات کاربرد، بهانه‌ای برای آراستن فضای زیستی بوده و برخی نیز به مثابه عنصری برای کنش‌گری فرهنگی منظور شده‌اند. در سیر تطور معماری ایرانی مثال‌های اجزای معماری که عملکرد و تلطیف فضا را توأم برعهده داشته‌اند، زیاد است و یکی از این عناصر در است؛ چنان‌که در، علاوه بر خویش‌کاری ارتباط دو فضا - خواه درون و بیرون و خواه دو فضای درونی - گاه چنان تظاهر کالبدی به خود پذیرفته که گویای پیام‌های مستتر و حامل اطلاعات بی‌بدیلی از خصوصیات فرهنگی است.

پیرایش فضای زیست و آراستن اجزای معماری یکی از روش‌های لطافت‌بخشی به عرصه زندگی بوده؛ چنان‌که گروتز بر این باور است که «نیازهای فیزیکی و روانی انسان جدایی‌ناپذیرند. چراکه نهایتاً هر دوی این نیازها جنبه روحی دارند و هر نوع میل جسمی انسانی نیز در نهایت به صورت یک نیاز روانی ظاهر می‌شود. نمی‌توان بین یک دیوار (یا هر دست‌ساخت بشری) و تزیینات آن جدایی قائل شد» (Grutter, 1996, 507). آیا در مورد درهای ورودی خانه‌ها نیز می‌توان چنین انگاره‌ای را متصور بود؟ به نظر میرسد در فرهنگ ایرانی، در، آن مانع سنگین چوبین یا آهنین نیست که بر ورودی کاخی، زندانی یا معبدی بسته شود، حتی در کوچکی بر خانه‌ای محقرانه نیست تا داستان از رنج بسراید، بلکه زمینه‌ای برای کار خلاقیت و بومی برای آفرینش اثر هنری است.

کوبه‌ها از عناصر الحاقی درها هستند که علاوه بر کارکرد، نقشی نمادین دارند. مشخصاً سؤالی که این تحقیق در پی پاسخ به آن شکل گرفت را می‌توان این‌گونه بیان نمود: ۱. مفهوم هویتی کوبه در معماری گذشته خانه‌های همدان چیست؟ ۲. آرایه‌های فرهنگی در تزیینات کوبه‌ها چه نمودی داشته‌اند؟

با توجه به سؤالات مطرح‌شده، هدف این پژوهش ضمن بررسی و گونه‌بندی کوبه‌های موجود در بافت تاریخی شهر همدان و تدقیق در کارکرد آن در بناهای بافت تاریخی شهر، تبیین مفاهیم نهفته در شکل و تزیین کوبه‌ها است. نیل به این هدف گامی برای دست‌یافتن به برسازای هویت تاریخی معماری شهر همدان است. چارچوب نظری پژوهش بر گونه‌شناسی استوار است. گونه‌شناسی رویکردی است که بر مبنای همسان‌انگاری و جوهی از پدیده‌ها، به دسته‌بندی آن می‌پردازد (Memarian, Khakzand, & Salehian, 2017, 135). در گونه‌شناسی با ثابت نگاه داشتن کلیات، به دسته‌بندی جزئیات پرداخته می‌شود و با رویکردی کیفی به برشماری تمایزها تأکید دارد. گونه‌شناسی به ایجاد نظم کمک می‌نماید و نظم‌دادن به محیط، یکی از ضروریات زیست انسان است. در گونه‌شناسی، اصل و کلیات در ثبات ویژگی مشترکی است که شامل گروهی از پدیده می‌شود، اما چپستی این ویژگی موضع گونه‌شناسی را تعیین می‌بخشد (Madahi & Others, 2017, 64). مطالعات مبتنی بر گونه‌شناسی، ابزاری برای شناخت است.

روش تحقیق

در این تحقیق که در پارادایم ساخت‌گرایی^۱ انجام شده، نخست معیارهای گونه‌شناسی برای شناخت و دسته‌بندی کوبه‌های درهای خانه‌های بافت تاریخی همدان، با تکیه بر مطالعات تاریخی و اسناد کتابخانه‌ای تبیین شده و سپس کوبه‌ها، در برداشت‌های میدانی به شیوه مشاهده کنترل شده، مستندنگاری می‌شوند. برای جمع‌آوری اطلاعات میدانی در بازه زمانی معاصر، با وجود محدودیت‌های تحقیق و نظر به تعداد اندک کوبه‌های برجای مانده^۲، به مطالعه جامعه آماری ۱۰۰٪ کوبه‌های موجود شهر پرداخته و با لحاظ نمودن نابودی هویت بسیاری از کوبه‌ها، تنوع گونه‌ای، با مذاقه در سرنمون‌ها در حوزه فرهنگی^۳، با استناد به نمونه‌های نقاط هم‌جوار^۴ (شهر همدان، روستای تفریجان و روستای ورکانه) تکمیل می‌شود. این پژوهش از نوع توسعه‌ای و روش آن توصیفی ژرفانگر است.

پیشینه پژوهش

پیشینه و ادبیات این پژوهش را می‌توان از دو نقطه عزیمت بررسی نمود؛ اول، پرداختن به شیوه‌های ساخت و گونه‌شناسی دق‌الباب‌ها در بافت‌های تاریخی شهرها و دوم، بررسی بافت تاریخی همدان. در این زمینه طی دهه‌های اخیر مطالعات ارزشمندی صورت پذیرفته و محققانی به مطالعه درها و ورودی خانه‌ها، تزیینات عناصر معماری از جمله گچ‌بری، کوبه و کلون، جلوخان، هشتی و غیره پرداخته‌اند. با توجه به بن‌مایه فلزی کوبه‌ها، ساخت و پرداخت این اشیاء را در رسته‌های مربوط به فلز می‌توان یافت. با این وجود در میان مستندات و کتاب‌هایی که در مورد فلزکاری ایران تاکنون تألیف شده، کمتر ردپایی از کوبه‌های شهرهای ایران یافت می‌شود. تنها به اشاره‌ای کوتاه و غیرمستقیم و در حد چند سطر در برخی کتب بسنده شده است.

مصطفوی گرجی در مقاله «بررسی کوبه‌های درهای شه‌میرزاد (از قاجار تا به امروز)» به شیوه میدانی به بررسی توصیفی اجزای کوبه و کاربردهای آن پرداخته است (Mostafavi Gorji, 2014). نتیجه این پژوهش نشان داده است که فرم و تزیینات کوبه‌ها، متناسب با کاربرد آن تغییر کرده و با رسوخ فرهنگ شهری، جنبه‌های کاربردی کوبه‌ها موضعی تزیینی گرفته و این دگردیسی، متناسب با طبقه اجتماعی، صورت یافته است. بهداد و مجابی در مقاله «نوع طرح و نقش در کوبه‌های ابنیه تاریخی بافت سنتی شهر یزد» به بررسی فرم و تزیینات کوبه‌ها و همچنین نحوه ساخت آن پرداخته‌اند که فرم کلی کوبه‌ها را زابیده تخیل و تجربه زیسته صنعتگران و هنرمندان یزد، متأثر از فرهنگ بومی این شهر می‌دانند (Behdad & Mojabi, 2021). مهرنگار نیز در مقاله‌ای با عنوان «بررسی جلوه‌های نمادین (نوشتار و نقش) بر پهنه درهای خانه‌های سنتی یزد» ابتدا تأثیر نماد و نوشته مذهبی بر سردر خانه‌های یزد را در نظر قرار داده و سپس اجزای تشکیل‌دهنده درهای خانه‌های سنتی این شهر را بررسی نموده است (Mehrnegar, 2011). در این مقاله، کوبه‌های حلقه‌ای، کوبه‌های چکشی، گل‌میخ و انواع مختلف این سه عنصر مورد بررسی قرار گرفته و کاربرد نقش مایه‌های نمادینی همچون اژدها و گل لوتوس در تزیین آنها، مورد توجه قرار گرفته است.

در کلیه این تحقیقات، با اینکه انتظار می‌رفت بررسی‌های مبسوطی حول مقوله کوبه صورت گرفته باشد، تنها موارد قابل ذکر تصاویری است جهت مستندسازی آثار موجود، بی‌اشاره‌ای به تحلیل فرم و طرح‌های نقش بسته بر آنها، روش ساخت و مراحل تولید و حتی مکان تولید آنان. هدف این تحقیق بررسی و گونه‌بندی کوبه‌های بافت تاریخی شهر همدان به منظور برسازی بخشی از هویت بافت تاریخی شهرهای کشور است.

معرفی خانه‌های قدیمی همدان

شهر همدان در دامنه شرقی کوه الوند واقع شده و یکی از پنج شهر تاریخی - فرهنگی ایران شناخته شده است. این شهر کهن، دارای خانه‌ها و محله‌هایی است که گاهی از آن‌ها به عنوان قدیمی‌ترین محله‌های ایران یاد می‌شود. شهر همدان دارای تاریخ و پیشینه‌ای شناخته شده و ویژه است و بنای اولیه آن به پیش از ۷۰۰ ق.م می‌رسد.

استان همدان از جمله استان‌های کوهستانی، مرتفع، سرد و بادخیز غرب کشور و با ۲۱۷۲ کیلومتر مربع وسعت است. عوامل مؤثر در شرایط جوی این استان دوری از دریا و جریان‌های پرفشار هوای سرد شمالی و غربی است. به علت شرایط اقلیمی و طبیعی، تقریباً در تمام ایام سال وزش باد در سطح استان ادامه دارد. به طور کلی مناطق مرتفع استان آب و هوای سرد کوهستانی دارد و در مناطق جنوبی آب و هوا تقریباً معتدل و کوهستانی است. زمستان‌های سرد همدان، طولانی بوده و معمولاً بیش از ۴ ماه از سال در یخبندان است. معماری همدان با لحاظ شداید اقلیم سرد زمستانی و معتدل تابستانی شکل گرفته است. لذا مطابق با آموزه‌های سنت زیستی، شکل و فرم ساختمان، ضخامت دیوارها، مصالح بخش‌های مختلف، نوع سقف و بام، ارتفاع داخلی فضاها، طول و عرض پنجره‌ها، همه و همه هماهنگ با شرایط محیطی است که بیانگر تاثیرگذاری عوامل اقلیمی است (Mostafavi, 2002, 87). متوسط سنی خانه‌های موجود بافت تاریخی همدان بیش از پنجاه سال بوده و بیشتر بناهای این بافت متعلق به اواخر دوره قاجار و دوره پهلوی است. محدوده بافت تاریخی شهر شامل خانه‌هایی است که از نظر الگوی معماری، نوع پلان، تزیینات سرستون و گچ‌بری و جزئیاتی از جمله دق‌الباب‌ها، تشابه زیادی به یکدیگر دارند. خانه شهبازیان، خانه میرابیان و خانه نراقی از جمله این بناها، مربوط به اواخر قاجار و اوایل پهلوی است که می‌توان در این تحقیق مورد بررسی قرار داد (شکل‌های ۱ و ۲).



شکل ۲. خانه میرابیان، مأخذ: URL 2



شکل ۱. خانه شهبازیان مأخذ: URL 1

کوبه‌ها در معماری همدان

دق‌الباب، کوبه یا درکوب، وسیله‌ای فلزی است که بر روی بدنه درهای ورودی و در قسمت بیرونی آن نصب می‌شده و از آن برای مطلع‌ساختن صاحب‌خانه از حضور غریبه یا آشنایی در آن‌سوی در، استفاده می‌نمودند. تاریخچه ساخت و به‌کارگیری کوبه‌ها نامعلوم است؛ زیرا به‌گمان برخی از محققان، پیشینه آن به یونان باستان و به هنگامی که آنان، بردگان خود را برای خوش‌آمدگویی مهمانان با حلقه سنگین و فلزی به در می‌بستند باز می‌گردد (Kian, 2002, 63-64). صحت این مطلب در ابهام است. البته تاریخ ساخت کوبه در همدان نیز در ابهام است با این وجود، در معماری خانه‌های سنتی همدان حفظ حریم به‌عنوان یک الزام فرهنگی تلقی می‌شود. طبق رعایت این اصل، با ساختن کوبه‌های مخصوص مردان و زنان بر روی درها به‌همراه سایر اجزاء و عناصر معماری، خانه‌ها را دورنگر ساخته و مفهوم حجاب را کاملاً به نمایش گذاشته‌اند (Maghsoudi, 2002, 10). در حقیقت مبتنی بر ادراک سنت زیستی، در که عنصری برای تعریف تمامیت درونی بودن خانه دانسته می‌شود، خود به‌عنصری دیگر مزین می‌شود که با تمسک به صدای کوبه برای گذر از در، درون خانه یک پرده پوشیده‌تر شده و بر رعایت حریم، لایه‌ای افزون می‌گردد.

چنان‌که در جوامع سنتی ایران، شکل، سازمان و تقسیمات فضایی خانه، قبل از آنکه تابع الزامات آب‌وهوایی، مصالح و فناوری باشد، به درک انسان از جهان و حیات و فرهنگ جامعه وابسته است. از نظر راپوپورت خانه یک کنش انسانی است و حتی در سخت‌ترین شرایط و در میان شدیدترین تنگناها و قیود فیزیکی و با تکنیک‌های محدود، باز هم یک انتخاب از میان انتخاب‌های متعددی است که نقش ارزش‌های فرهنگی را روشن می‌سازد (Rapoport, 2013, 85). آنچه در نهایت انتخاب شده فقط به‌واسطه محدودیت‌ها و امکانات فیزیکی و بیولوژیکی نبوده است، بلکه فرهنگ و اجزای آن نقش مؤثری در شاکله خانه دارد. لذا اعتقادات مذهبی، ساختار قومی و خانواده، سازمان اجتماعی، روش زندگی و شیوه ارتباطات جمعی افراد، نقش تعیین‌کننده‌ای در وجود، چگونگی و موقعیت قرارگیری کوبه داشته است. مبنی بر مطالعات مشاهده، بر در خانه‌های به‌جای‌مانده از عهد قاجار همدان، دو کوبه برای دو

جنسیت به تفکیک فرهنگی قرار داشت. محلات تاریخی همدان شامل محلاتی از جمله کبابیان، باباطاهر، جولان و بوعلی است که کوبه‌های برجای مانده بر خانه‌ها در این محلات تنها کمتر از انگشتان یک دست بوده و با این حال تمامی کوبه‌های موجود شهر و حوزه فرهنگی همدان مورد مطالعه قرار گرفتند (جدول ۱).

جدول ۱. مشخصات کوبه‌های برداشت شده

محل برداشت کوبه	شمای کلی در	جزئیات کوبه	*	محل برداشت کوبه	شمای کلی در	جزئیات کوبه	*
همدان محله باباطاهر			۵	روستای ورکانه ۲۰ کیلومتری جنوب شرقی همدان			
همدان محله کبابیان			۶	روستای ورکانه ۲۰ کیلومتری جنوب شرقی همدان			
سردر مسجد در همدان محله تختی			۷	روستای تفریجان ۷ کیلومتری جنوب شرقی همدان			
روستای ورکانه- ۲۰ کیلومتری جنوب شرقی همدان			۸	روستای تفریجان- ۷ کیلومتری جنوب شرقی همدان			

بر کوبه‌های موجود بر درهای حوزه فرهنگی همدان، نشانی از خالق اثر نیست؛ همچنان‌که در تمامی هنرهای سنتی به‌زحمت می‌توان نامی و نشانی از به‌وجودآورنده اثر یافت. البته در سنت، این امر دور از ذهن نبوده و اصولاً هنرمند، صنعت و هنر را عرصه‌نمایی نام خود قرار نداده است.

مطابق تحقیقات میدانی، در دوران قاجار، به‌کارگیری کوبه بر درهای خانه‌ها، رواج بیشتری پیدا نمود که این امر عامل شناسایی و گونه‌ای برساخت هویتی برای این هنر در همدان قرار گرفت. در برداشت‌های میدانی، اندازه در خانه‌های همدان از اواخر دوره پهلوی باریک‌تر شده و گاه به‌جای قرارگیری دو کوبه مردانه و زنانه، تنها یک کوبه بر درها نقش بست. در این زمان آهن جای خود را به آلیاژ برنج داد و بر این اساس در این دوره روش تولید کوبه، به ریخته‌گری تغییر یافت (جدول ۲). علت این رخداد به قولی، تقلیل ارتباط فرهنگی همدان و اصفهان بوده^۱ و نیز با تحولات جامعه، چلنگران^۲ اصفهان و همدان از تولید کوبه و گل‌میخ^۳ دست‌شسته و همچنین تولید به روش سنتی فاقد صرفه اقتصادی بوده است. در هرحال، به‌علت تغییر اندازه درهای ورودی، استقرار کوبه‌های قدیمی بر درهای جدید، نامتناسب می‌نمود (Maghsoudi, 2002, 11).

جدول ۲. تفاوت و تشابه نمونه‌های موجود کوبه‌ها در حوزه فرهنگی همدان

شکل کوبه	تزیینات معماری	درب	
	کوبه حلقوی زنانه (سمت راست) به شکل سیب و دارای تزیینات ساده کوبه مردانه (سمت چپ) به شکل یک مکعب مستطیل ساده و دارای تزیینات با حکاکی موازی آراسته شده است.		همدان دوره پهلوی
	کوبه حلقوی زنانه (سمت راست) به شکل ۶ ضلعی با ستاره ۱۲ تایی و دارای تزیینات ساده و کوبه مردانه (سمت چپ) به شکل یک مکعب مستطیل ساده و دارای تزیینات با برآمدگی و فرورفتگی با خطوط موازی.		تفریجان

	<p>کوبه مردانه (سمت راست) به شکل یک مکعب مستطیل ساده و دارای تزیینات خطوط متقارن به شکل ستاره موازی و کوبه حلقوی زنانه (سمت چپ) به شکل ترنج و دارای تزیینات ساده آراسته شده است (به‌طور استثنائاً مبتنی بر سلیقه، این در از نظر محل قرارگیری کوبه با بقیه درها تفاوت داشته است).</p>		تفریجان
	<p>کوبه حلقوی زنانه (سمت راست) به شکل دایره و دارای تزیینات ساده کوبه مردانه (سمت چپ) به شکل یک مکعب مستطیل ساده و دارای تزیینات با خطوط متقارن به شکل ستاره آراسته شده است.</p>		ورکانه

انواع کوبه

کوبه که از آن به‌عنوان دق‌الباب یاد می‌شود به‌صورت مجزا برای زنان و مردان ساخته می‌شده و کاربرد داشته است. ساخت و کاربرد این کوبه‌ها متأثر از فرهنگ اسلامی و رعایت محرمیت مبتنی بر حفظ حریم جنسی است. استفاده از کوبه‌های مردانه و زنانه، هم به‌لحاظ اطلاع‌رسانی و هم به‌شیوه‌ای نمادگرایانه، سببی برای نمایانی فرم‌های انتزاعی به‌منظور بیان مفاهیم بوده است. این نمادگونه‌گی به‌صورت کنده‌کاری نقوش و آرایه‌های هنری در درکوب‌ها مشهود است. بدین‌صورت که یکی از آنها دارای ظاهری ظریف و صدای خفیف، مختص زنان و دیگری ظاهری مستحکم و صدای بم، برای مردان بوده است (Akbari, 2004, 170). در دوره پهلوی، در برخی موارد، کوبه‌هایی که بر روی درها نصب می‌شد، در ساده‌ترین فرم و تنها برای اطلاع از حضور فردی در پشت در تقلیل می‌یافت؛ اما بیشتر، درها و کوبه‌ها به‌صورت زوج بوده‌اند.

هر کوبه روی یک لته از در قرار می‌گرفت؛ یکی از آنها را چکش و دیگری را معمولاً حلقه می‌نامیدند. چکش دارای صدای بم بوده و خبر از حضور فردی مذکر می‌داد، ولی حلقه صدای زیر تولید می‌کرد و بیان‌گر وجود شخصی از محارم در آن سوی در بود. با آگاهی ساکنان خانه از جنسیت مراجعه‌کننده خود را آماده کرده، حدود و حجاب را به‌اقتضای فرهنگ رعایت می‌نمودند و یا برای پاسخ‌گویی به تازه‌وارد برمی‌آمدند (Soltanzadeh, 1994, 159).

ابعاد کوبه‌ها متناسب با شکل دست انسان و مرتبط با اندازه آن دارای تنوع زیادی نیست. در ساخت کوبه‌های خانه‌های قدیمی همدان، مقیاس انسانی به‌معنای رعایت تناسب میان اجزای ساختمانی با اندام‌های انسان توجه شده و نیازهای افراد در کاربرد اجزای بنا، مورد اهمیت بوده است. گزینش مصالح و جنس دق‌الباب یا کوبه از فلزات

مختلف است؛ طی زمان، بعضی از کوبه‌ها از برنج و برخی از آهن یا دیگر فلزات ساخته شده‌اند. ساخت کوبه‌ها به صورت دستی و فارغ از ریخته‌گری بوده است. به طور معمول برای ساخت کوبه، ابتدا قطعه آهنی را در کوره چلنگری گداخته سپس بر روی سندان، آن را با چکش کاری به شکل دلخواه درمی‌آورند. در پایان با سوهان کاری یا قلم‌زنی^۹ و یا حکاکی آن را خوش دست و مورد دلخواه می‌ساختند (Kian, 2002, 64). لذا هر کوبه می‌توانست منحصر به فرد و با طرحی نو باشد. چنان‌که برخلاف اندازه و ابعاد، اشکال کوبه‌ها دارای تنوعی قابل تأمل است. درها در شکل و ابعاد و کارکرد شباهت زیادی با هم داشته، اما در طرح و تزئینات با یکدیگر متفاوتند (Memarian, 2014, 140). منطبق بر مطالعات میدانی، عموماً کوبه‌هایی که در لنگه سمت راست نصب می‌شدند، به شکل سر شیر، مشتمت گره‌کرده یا اشکالی با نمایانی قدرت بودند و به نسبت کوبه‌های سمت چپ سنگین‌تر و صلب‌تر لحاظ شده و به همین دلیل صدایی بم‌تر ایجاد می‌کردند. این کوبه‌های مردانه معمولاً به نام درکو^{۱۰} شناخته می‌شدند. اما کوبه‌هایی که بر لنگه سمت چپ در می‌نشستند، کوبه‌هایی ظریف با فرم‌هایی برخاسته از طبعی ملایم به اشکال فرشته یا دستی زنانه و ظریف بودند که وقتی نواخته می‌شد صدایی زیر تولید می‌کرده و اهل خانه را از وجود فرد مؤنث و یا محرم در پشت در مطلع می‌نمود. کوبه‌های مخصوص بانوان را لککه به معنی حلقه می‌نامیدند. موقعیت قرارگیری کوبه‌ها در ارتفاع دید انسان و نزدیک به بازوی میانی دو لنگه در بوده است. نکته حائز اهمیت آن‌که به طور متداول، درهای قدیمی شهر همدان دولنگه بوده‌اند؛ با این حال از دوران پهلوی اول درهای سه‌لنگه نیز در معماری این شهر نمودار شد که سابقه آن در سایر شهرها به دوره صفوی می‌رسد. درهای سه‌لنگه در این دوره همچنین منضم به سه کوبه شدند. درهای سه‌کوبه دارای درکوبی مجزا به نام غریب‌کوب^{۱۱} هستند. هرگاه رهگذر و غریبه‌ای از روستا یا شهری دیگر به آبادی و شهر وارد می‌شد، اولین منزلی که این کوبه را داشت دق‌الباب می‌کرد، به این امید که صاحب‌خانه به او پناه دهد. اگر صاحب‌خانه امکان پذیرایی از غریبه را داشت، در را می‌گشود و اگر نه، غریبه به خانه بعد مراجعه می‌کرد. در حال حاضر معدودی از دق‌الباب غریب‌کوب در پهنه فرهنگی ایران برجای مانده است.

اهالی همدان به خصوص محله کبابیان شهر همدان، مذهب را نیروی الهام‌دهنده هنر می‌شناسند. در نظرگاه ساکنان این محلات، الزام به حفظ حریم و جداسازی‌های جنسی، وجود درکوب را موجه می‌نماید. به زعم صاحب‌نظران، با وجود اینکه بضاعت صنعتی و هنری آهنگران اصفهان و همدان برای ارائه کوبه‌هایی چندان فاخر نبوده و با وجود آنکه صاحبان بناها چندان متمول نبوده که از هنرمندان چیره‌دست شهرهای دیگر بهره‌گیرند، با این حال اعتقادات مذهبی ساکنان محلات و نیاز به آگاهی از جنسیت فرد پشت در، آنان را ملزم به نصب کوبه‌های مورد نظر کرده است^{۱۲} و هر زمان که در بضاعت صاحب بنا بود، از تزئینات درخور، بهره‌گرفته شده است.

تزئینات کوبه

از بدو زندگی انسان صاحب اندیشه، هنر جزء غیر قابل تفکیک از زندگی است. در همه ادوار «یکی از وظایف عمده هنرمند آن است که افراد عادی را در جهت نظم‌بخشیدن به جهان فرهنگی‌شان یاری دهد» (Hall, 2008, 101) و هنر یکی از راهکارهای انسان برای زیباکردن جهان و نظم‌بخشی به دنیای پیرامون است. بر همین اساس می‌توان

به‌تناوب از تمامی دست‌ساخت‌های بشر، سراغی از تزیین گرفت. در تزیینات درهای خانه‌های همدان بیشترین جلوه‌گری مربوط به دق‌الباب بوده و در رتبه بعد، گل‌میخ‌ها و زنجیرها به‌نسبت از تزیینات کمتری برخوردار بوده‌اند. در سابقه تاریخی شهر، کوبه در اشکال مختلفی تزیین و آراسته می‌شوند. کوبه‌های حلقوی به‌اشکال مختلفی همچون قلب، سرترنج، نعل و سیب ساخته شده و توسط حلقه‌ای به نام شوله به در متصل می‌گردد. گاهی در محل عبور شوله دو اسلیمی دهان آزدی یا دو مرغ متقارن ساخته می‌شد که بر زیبایی آن می‌افزود. کوبه آقایان معمولاً بسیار ساده‌تر بوده و بیشتر شبیه یک مکعب مستطیل بوده است که با حکاکی خطوط متقاطع یا موازی آراسته می‌شدند. در تزیین کوبه‌های مردانه (جدول ۳) عموماً از خطوط متقاطع هم‌مرکز به‌شکل ستاره ۱۲‌پر استفاده شده و گاه این طرح در سه یا چهار واحد، تمامی سطح چکش را پر نموده است؛ گویی یکی از خویش‌کاری تزیین، پرکردن سطوح خالی و گریز تهی‌وارگی بوده است (Kian, 2002, 63). در بررسی تزیینات کوبه‌های مورد مطالعه به‌تکرار طرح ترنج، انار و خورشید در تزیین شوله مورد استفاده قرار گرفته و بدین‌سان کوبه در میانه ارتفاعی در، درون یک قاب تزیین‌شده، نمایانی بیشتری داشته است. برای تزیین کوبه‌های زنانه (تَلکه) نیز خطوط مورب و موازی بر روی حلقه نقش بسته و برخی از کوبه‌ها به اشکال انار و ترنج و بعضی به‌شکل ترنج وارونه بر روی شوله قرار دارد؛ اما در هر حال شکل حلقوی میان‌خالی، فرم متداول کوبه‌های زنانه است. البته معدودی از کوبه‌ها دارای اشکالی غیرمتداول و ریشه‌گرفته در اسطوره‌اند؛ ازجمله نماد مار حافظ درخت زندگی که در کهن‌الگوهای این منطقه جایگاه خاصی دارد، قابل‌تعمق است. هرچند تناظر مار و زن با همگونی چرخه زندگی و نوزایی، در اساطیر نجد ایران جایگاه ویژه‌ای دارد (Ibid., 65). صنعت‌گران همدان، کار درودگران را به‌بهترین شکل ممکن تکمیل می‌نمودند. کوبه‌های قدیمی در نوع خود منحصربه‌فرد بوده و با فرم ظاهری درها هم‌خوانی داشتند.

با گذشت زمان کوبه‌های برنجی ساده متداول شد و تغییر نگرش اهالی شهر مبنی بر عدم الزام به وجود این عنصر، اقبال عمومی به ساخت کوبه‌ها را کم کرد. با توقف تولیدات هنری، هم‌شکلی درها آهنگی پرشتاب گرفت. در این زمان، دیگر کوبه‌ها، تنگ‌دستی و تمکن صاحبان خانه‌ها را نشان نمی‌دادند و تفاوت سلیقه‌ها و تفاوت هزینه‌کرد برای اجزای معماری اهمیتی چندانی نداشت. با پیشرفت تکنولوژی نوع درها عوض شده و نه‌تنها جنسیت، بلکه فردیت شخص آن سوی در نیز بر صاحب‌خانه معلوم می‌گردد و از جهت کارکردی نیازی به کوبه جهت آگاهی از محرم یا نامحرمی فرد پشت در نیست. اما با این‌وجود، بر درهای زیادی از خانه‌های نوساز هنوز کوبه‌هایی تعبیه می‌شوند که بیان‌گر اهمیت ذهنی این عنصر است.

جدول ۳. تزئینات کوبه‌های حوزه فرهنگی

خصوصیات تزئینی کوبه‌ها و اجزای در				
کوبه با حکاکی متقاطع و متقارن	کوبه با حکاکی متقارن	کوبه بدون حکاکی دارای برآمدگی	کوبه بدون حکاکی دارای برجستگی	کوبه (چکش) با حکاکی متقاطع و متقارن
				
کوبه دایره‌ای	کوبه نعلی شکل با خطوط برجسته	کوبه شش ضلعی	کوبه به شکل ترنج	کوبه به شکل سیب
				
قفل در قدیمی	قفل در قدیمی	لولای زنجیری در قدیمی	کوبه بدون حکاکی دارای برجستگی	کوبه با حکاکی دارای برآمدگی و فرورفتگی
				

نتیجه‌گیری

در معماری ایرانی، ناگفته‌های بسیاری وجود دارد که حاصل تفکر و ذوق اجتماعی مردم در پاسخ به نیازهای فرهنگی است و از برهم‌کنش تجربه زیست اجتماعی نشأت می‌گیرد. کندوکاو و تتبع در اجزای این معماری اطلاعات ارزنده‌ای در اختیار قرار می‌دهد. یکی از عناصر معماری که در اولین مواجهه انسان با بنا، مورد رؤیت قرار گرفته و حاوی مفاهیم فرهنگی است، در ورودی بنا است. مقاله در پی یافتن مفهوم هویتی نهفته در کوبه‌های متصل به در خانه‌های همدان و نمود فرهنگی آرایه‌های این کوبه‌ها، به بررسی نمونه‌های باقی‌مانده بر درهای حوزه فرهنگی همدان پرداخت. بر مبنای مطالعات این پژوهش می‌توان دریافت که درهای ورودی خانه‌ها در معماری سنتی همدان و روستاهای اطراف آن مبتنی بر امکانات سرزمینی، از چوب ساخته شده و دارای گل‌میخ‌های فلزی و معمولاً دو کوبه جهت اعلام خبر بوده‌اند. در دوران قاجار و اوایل پهلوی، در خانه افراد متمول، که عموماً بزرگتر بوده و جهت استحکام بیشتر از چوب گردو ساخته می‌شده است، به‌نحو چشم‌گیری تزئین شده و بر روی در، برای هریک از جنس‌های مذکور و مؤنث، دق‌البابی مشخص تعبیه شده که با توجه به صدای حاصله از کوبیدن آن، اهالی خانه از حضور زن یا مردی در آن‌سوی در مطلع می‌شدند؛ چنان‌که کارکرد دیگر در، علاوه بر عنصری برای دسترسی به فضای درونی و حیاط، صیانت و نظارت بر ورود و خروج افراد است. از این موضع، در ورودی خانه به‌شکلی محسوس، نمایان‌گر بخشی از شیوه زیست و نمودی از اعتقادات مردم زمانه است و با بررسی این درها می‌توان به فهم خصوصیتی از اوضاع اجتماعی و فرهنگی بستر موجد بنا دست یافت.

با مطالعات میدانی این تحقیق معلوم شد که در میان صنایع و هنرهای وابسته به معماری، درودگری و آهنگری نقش عمده‌ای در تزئینات الحاقی در ایفا نموده‌اند. اما در عهد قاجار و پس از آن، آهنگران همدانی تنها افزار می‌ساخته و کوبه‌های آهنی قدیمی که ظریف و دارای نقوش زیباتری هستند، همگی از تولیدات چلنگران اصفهان بوده است. کوبه‌ها از لحاظ شکل ظاهر و فرم نمادین نیز با یکدیگر متفاوتند و این امر باعث تفاوت فرکانس صدای تولیدشده می‌شود. بر درهای سنتی محدوده مورد مطالعه کوبه‌های مخصوص خانم‌ها که دارای صدای زیر بود، در سمت راست و کوبه‌های مخصوص آقایان با صدایی بم، در سمت چپ در قرار می‌گرفت. البته لازم‌به‌ذکر است در برخی از مناطق حوزه فرهنگی همدان از جمله روستای تفریجان کوبه‌ی بعضی در منازل قدیمی برعکس بوده و مطابق نقل‌قول اهالی، این امر سلیقه‌ای دانسته شده است. امروزه استفاده از درکوب یا کوبه چندان رایج نبوده و در برخی از بناهای معماری همدان از این عنصر برای زیباسازی بهره برده و مفهوم فرهنگی گذشته را وانهاده‌اند.

پی‌نوشت‌ها:

۱. ساخت‌گرایی، دیدگاهی شناخت‌شناسانه است که ماهیت دانستن (nature of knowing) را هدف قرار می‌دهد. در این دیدگاه، ارتباط میان مفاهیم با اطلاعات و تجربیات افراد از دنیای پیرامونی، معانی ذهنی فرد را برمی‌سازند.

۲. متأسفانه سرقت و فروش بسیاری از کوبه‌های شکیل، خوش‌ساخت و با ارزش در بافت تاریخی، موجب گم‌گشتگی این میراث فرهنگی بوده است.

۳. عناصر معماری در یک حوزه فرهنگی، مشترک دانسته می‌شود.
۴. با توجه به تعداد اندک کوبه‌ها باقی‌مانده ناشی از تخریب، سرقت و فروش بسیاری از کوبه‌های باارزش، مطالعه میدانی بیشتر از روستاهای اطراف همدان انجام شد.
۵. این شهر به‌دستور دیاکو پادشاه مقتدر ماد بنا شد و او پس از پایان کار احداث و ساختمان کاخی عظیم که دارای قلاع و دژهای متعدد بود، آن را پایتخت و محل خزانه خود قرار داد و نام هگمتانه را بر آن نهاد.
۶. بر مبنای مطالعات میدانی از کسبه و پیشه‌وران راسته آهنگران شهر همدان، در این دوره از تاریخ شهر، قرابت حرفه‌ای با اصفهان موجب شده که بیش از نیمی از صنعتگران از اصفهان بوده و تا سه دهه پیش نیز تبادلات این مشاغل با اصفهان چشمگیر بوده است.
۷. آهنگری سبک و ساخت چیزهای کوچک آهنین. در قدیم هنرمندان این رشته به ساخت محصولات نظیر داس، چکش، میخ طویل، دهان‌بند گاو و اسب مشغول بودند. چلنگران برای ساخت افزار، فولاد نرم و فولاد کربن حرارت‌دیده را به وسیله ضربات چکش درهم کوفته، در اسید سولفوریک یا سرکه خوابانده و سپس آن را به شکل دلخواه درمی‌آوردند.
۸. گل میخ: میخ آهنینی است که بر آن نیمکره‌ای بزرگ مشبک و حاشیه‌دار وصل است و برای تزئین در خانه‌ها، کاروانسراها و دروازه‌ها به‌کار می‌رفته است.
۹. ایجاد نقوش توسط قلم‌های فلزی با نوکی به شکل هفت که با وارد آوردن ضربات چکش بر روی قلم، پوسته‌ای از سطح فلز کنده شده و نقوش، کمی گودتر از سطح جدار فلز برجای می‌ماند.
۱۰. با به‌صدا درآمدن درکوا اهل خانه از حضور مهمان مرد آگاه می‌شده و به‌همین دلیل مرد یا پسر خانواده به گشودن در و استقبال او می‌شتافت.
۱۱. در دوران صفویه و قاجار، به جز کوبه‌های مردانه و زنانه، یک کوبه با نام غریب‌کوب برای آگاهی افراد خانه از وجود مهمانی که در شهر غریب است، ساخته می‌شد.
۱۲. نک. (Maghsoudi, 2002, 5,6, 10)

References

- Akbari, T. (2004). Anthropological analysis and study of the symbols of the entrance of houses, Master's thesis, Islamic Azad University, Tehran branch. (In Persian)
- Behdad, H. & Mojabi, S. A. (2021). Variety of designs and motif in the Knocker of historical buildings in the traditional texture of Yazd City. *Journal of Fine Art: Visual Arts*. 26(3), 51-64. (In Persian)
- Grutter, J. K. (1996). *Aesthetics in architecture* (J. Pakzad & A. Homayoun, Trans.). Tehran: Shahid Beheshti University. (In Persian)
- Hall, E. T. (2008). *The hidden dimension*. (M. Tabibian, Trans.). Tehran: University of Tehtan. (In Persian)
- Kian, M. (2002). Plumbing in traditional arts. *Ketab-e Mah-e Honar*, 45 & 46, 62-67. (In Persian)
- Madahi, S.M., Memarian, G.H., Bemani Naeini, M. & Khodadadi Fakh Abadi, T. (2017). A Formal Analysis of Houses in Vernacular Architecture of Khorasan; Boshrouyeh City in Pre-Pahlavi Period. *Journal of Housing and Rural Environmet*. 36(159), 63-78. (In Persian)
- Maghsoudi, M.Y. (2002). *A look at Shahmirzad*. Tehran: Andishe-Haye Goharbar. (In Persian)
- Mehrnegar, M. (2011). Investigating the symbolic effects (inscriptions and patterns) on the doors of traditional houses in Yazd. *Ketab-e Mah-e Honar*, 159, 64-74. (In Persian)
- Memarian, G.H. (2014). *Familiarity with Iranian residential architecture, introverted typolog*. Tehran: Soroush-e Danesh. (In Persian)

Memarian, G.H., Khakzand, M. & Salehian. N. (2017). A phenomenological look at Nayin's traditional element houses. nternational conference on civil engineering, architecture and urban planning of contemporary Iran. (In Persian)

Mostafavi, M.T. (2002). Hegmataneh (historical works of Hamedan and a chapter about Abu Ali Sina). Hamedan: Anjoman Asar va Mafakher Farhangi. (In Persian)

Mostafavi Gorji, S. T. (2014). Native architecture (examination of Shahmirzad door knockers from Qajar to today). The second national art conference in Tabarstan, Mazandaran. (In Persian)

Rapoport, A. (2013). Housing anthropology (Kh. Afzaliyan, Trans.). Mashhad: Kasra. (In Persian)

Soltanzadeh, H. (1994). Urban spaces in historical contexts of Iran. Tehran: Cultural Research Office. (In Persian)

URL 1: <https://tishineh.com/touritem>.

URL 2: <https://www.mcth.ir/news/ID/57988>.